

A liberalizmus.

Irta: Dr. Balogh Arthur.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Szakosztályában, 1930 február hó 25-én.

Ha a társadalom berendezkedésére alapul vett elveknek értékére mérvadó lenne az, hogy egy bizonyos kor mennyiben fogadja el azokat, mennyiben tekinti egyedül üdvözítőeknek, amelyek mellett a társadalmi lét céljai a legbiztosabban elérhetők, akkor ma annak a társadalmi alapelvnek, amelyet liberalizmus néven ismerünk, valóban semmi értéket sem lehetne tulajdonítanunk. A mellett a mondhatni általános elfordulás mellett, amely a liberálizmussal szemben különösen a világháború óta mutatkozik, nehéz feladat lenne a liberálizmus védelmére kelni, ha ennek a gyakorlatban, el kell ismernünk, bizonyos visszasságokra vezetett rendszernek nem lennének olyan értékei, amelyeket nem lehet kétségbevonni, ha nem foglalna az magában olyan igazságokat, amelyek a társadalmi berendezkedések örök igazságai maradnak mindenkoron. Amint némely égi test fényének évekre van szüksége, amíg a földet eléri, a liberálizmus sugara is nagysokára törte át az ember sokféle megkötöttségének éjszakai sötétségét. A XVIII. század nagy gondolkozói által előkészítve, a nagy forradalom által felkarolva, a XIX. század első felében a társadalom szervezésének irányelvévé válik. Új világot teremt a feudálizmus és a különböző abszolutizmusok halomra dőlt romjain. Új, éltető levegőt hoz a mult peshedt atmoszférája helyébe. A liberálizmusnak azonban már a XIX. században heves ellenfelei támadtak. Azok a rendszabályok pedig, amelyekre az államok a nagy háború alatt kényszerültek, már egyenesen azt a meggyőződést keltették sokakban, hogy a liberálizmus túlélte magát. Biztosra vették, hogy a háború alatt behozott antiliberális gazdasági rendszabályokból több meg fog maradni a békekorszakban is és ezeknek mellőzhetetlen visszahatása fog előállni a politikai liberálizmusra is. Ma pedig alig akar valaki a liberálizmusról úgy, ahogy valódi eszmei tartalma követeli, hallani.

Társadalmi rendszerek a maguk teljességében, a maguk maradék nélküli tartalmával ritkán, talán sohasem kerülnek megvalósulásra. Az emberek nagy része azonban, a tömeg, minden társadalmi rendszert azok után a gyakorlati hasznok után ítél meg, amelyeket e rendszerek nyújtanak. Ebben a megítélésben azután az illető rendszerrel kapcsolatos hátrányok lépnek előtérbe. Hogy az előnyöket is a mérleg serpenyőjébe helyezték és így vonják meg az ítéletet, azt kizárja az a körülmény,

hogy ebben a megítélésben nem az értelem játssza a döntő szerepet, hanem a csalódás, az elkeseredettség érzete, a naiv hiedelem egy más rendszer jobb voltában, legyen ez bármennyire is be nem bizonyított dolog. A fentebb kiemelt hiány különösen a liberálizmusnak volt hátrányára. Mert a liberálizmus a maga teljességében soha, sehol megvalósítva nem lett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalában teljesen meg sem valósítható. Ma a liberálizmusról, amint mondtuk, alig akarnak hallani. A jeles bécsi közgazdász, Ludwig Mises, mondja három év előtt megjelent művében, hogy Angliát kivéve a liberálizmus egyenesen megvetett valami. Angliában még vannak liberálisok, nagy részük azonban csak név szerint az, mert a valóságban ezek is mérsékelt szociálisták. Egész Nyugateurópában és Északamerikában is a liberális gondolkodás elmultnak tekinthető, ha nem is annyira mint a németeknél. Keleteurópáról pedig e tekintetben nincs is mit beszélni. A kormányhatalom mindenütt antiliberális pártok kezében van (*Liberálizmus* 2, 171. lap). Ehhez a magunk részéről csak annyit kívánunk hozzátenni, hogy a jelszavakkal való visszaélésnek klasszikusabb hazája bizonyára nincs, mint Románia, ahol egy magát liberálisnak nevező párt egész kormányzati rendszerében ismételtlen, évekig tartott kormányzása alatt állandóan úgy gazdasági, mint politikai téren a legnagyobb cinizmussal hazudtolta meg a liberálizmus elveit. Az ilyen liberálizmusra valóban áll a Joseph de Maistre mondása: hamis pénz, amelyet nagy gonosztevők készítenek a jóhiszemű, becsületes emberek számára.

Egy társadalmi rendszer, vezéreszme megítélésére természetesen nem lehet mérvadó az, amit ellenfelei benne látnak. Míg a liberálizmus hívei egyenként az emberi boldogulással, már amennyiben ez társadalmi berendezések által egyáltalán elérhető, ellenfelei csak hátrányokat láttak benne. A vallás csak az eretnokséget, a szociálizmus csak a szabad kizsákmányolásra való felhatalmazottságot, míg a konzervatív irány a forradalommal azonosította. Valójában a liberálizmus ezek egyikét sem jelenti. A hasonló támadások nem is segítették volna elő a liberálizmus hitelvesztettségét, ha magának a rendszernek az emberi gyöngeségek által nagyon is kiemelt, érvényre jutott oldalai nem járulnak hozzá lejáratásához. Egy társadalmi vezéreszmét azonban helyesen megítélnél, azt kell néznünk, vajjon tartalma foglal-e magában olyan igazságokat, amelyek megfelelnek minden társadalmi berendezkedés céljának: az emberi eszme megvalósításának, és ezek az igazságok jobban biztosítják-e ezen cél elérését, mint más elvek, amelyeket a társadalmi berendezkedés alapjaivá kívánnak tenni. Így felfogva a kérdést, már eleve is megállapíthatjuk, hogy a liberálizmus ily igazságokat igenis foglal magában.

A liberális felfogás, gondolkodásmód szerint ez olyan eszméket foglal magában, amelyeken a társadalom épülete egyedül építhető fel, míg más, hamis eszmék alapján ez az épület állandóan nem létesíthető.

*

Ha a liberálizmus fogalmához közelebb akarunk lépni, tisztában kell lennünk mindenképp azzal, hogy a liberálizmus, mint Wiese a háború

alatt megjelent művében mondja, egy tág fogalom, amelyben nemcsak a politikának, hanem a filozófiának, a szociológiának, az etikának, a teológiának és minden más tudománynak is része van, amely normákat állít fel egy bizonyos kultúrterület számára. Úgy, hogy amit liberálizmus alatt közönségesen értenek, t. i. a liberális alap gondolatok, az államra és az egyesnek az államhoz való viszonyára nézve, ennek a nagy területnek csak egy részterületét képezik. (Leopold von Wiese, *Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft* 58. l.) Ezen a részterületen a liberálizmus tudományos igazságokra épít, politikája ezen tudományos eredményeknek alkalmazása. A liberálizmus politikai ideológiája magától állott elő ebből a tudományos alapból. A liberálizmus — mondja Mises — egy olyan tan, amely tisztán az embereknek ezen a földön való magatartására irányul. Végső sorban nem tart mást szem előtt, mint a külső, anyagi jólét előmozdítását és közvetlenül nem törődik belső, lelki, metafizikai szükségleteikkel. Ezt a materialisztikus vonást a liberálizmusnak erősen szemére vetették. De a liberálizmus nem azért tekinti az emberi életnek csak materiális oldalát, mintha a lelki javakat lebecsülné, hanem azért, mert az a meggyőződése, hogy az ember belső, lelki gazdagsága nem jöhet kívülről, azért csak a külső feltételeket igyekszik megteremteni a belső élet kifejtésére. (I. m. 3, 4. l.)

A politikai liberálizmus kezdetei rég mult századokba, a reformációhoz és renaissancehoz, a XVI. és XVII. századok lelkiismereti szabadsági küzdelmeihez mennek vissza. Részletes kifejtését azonban a gazdasági liberálizmus előzte meg, amint ez utóbbi a XVIII. században és a XIX. század elején fellépett nagy angol és skót gondolkozóknál előttünk áll. A politikai liberálizmus tételei önként állottak elő a gazdasági liberálizmus tételeiből, alkalmazva azokat az egyes és az állam egész viszonyára. A gazdasági liberálizmus tételeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A munkamegosztásra alapított emberi összeműködésnek, ami minden társadalomnak alapját képezi, két rendszere van. Az egyik az, amelyben a termelési eszközök magántulajdonban vannak. A másik az, amidőn ezek a köztulajdon tárgyát képezik. Az első a liberálizmus, vagy amint a XIX. századtól nevezik, kapitálizmus. A második a szocializmus vagy kommunizmus. A liberálizmus egyedül a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszert tartja elfogadhatónak, mert a szocialisztikus rendszer mellett a munka kiadóssága, a termelés eredménye nem-hogy emelkedne, hanem ellenkezőleg csökkenne s ezzel együtt az anyagi jólét is visszamaradna. A gazdasági liberálizmus egyéb követelései mind a magántulajdonból állanak elő: így a szabadság, mert csak a szabad munka képes a munka kiadósságát biztosítani, s a vele kapcsolatos egyenlőség, amit nemcsak a szabadság, hanem a társadalmi béke fenntartása is követel. Belőle következik az állami hatáskörnek a tulajdonvédelemre, a szabadság, a belső és külső béke fenntartására való korlátozása. Ha a liberálizmus kiinduló pontja a magántulajdon, nagyon természetesen nem engedhető meg, hogy az államhatalom és nem az egyesek rendelkezzenek a termelési eszközökkel.

A gazdasági életben fennállott megkötések, korlátozások részint az uralkodó osztályok érdekeit védték, részint egyéni privilégium-

mokat (mesterek). Ezzel szemben Angliában már a XVII. században kívánják a kereskedelem szabadságát (North). De tulajdonképpen a fiziokratákkal kezdődik a liberális irány a XVIII. század közepén (Quesnay, Mirabeau, Turgot, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière stb.), akik a merkantilizmussal szemben a teljes gazdasági szabadságot követelik. Velök egyidejűleg lép fel Gournay, akinek a „laissez faire, laissez passer“ jelszót tulajdonítják. Az ő nevéhez fűződik az, hogy a fiziokraták az abszolút szabad kereskedelmet felvették programjukba. Rendszerré azonban a nagy angol közgazdászok, Hume, Smith Adam és Bentham, teszik a gazdasági liberálizmust a XVIII. század közepétől, míg Mill a XIX. század közepére eső politikai gazdaságtanában a klasszikus liberálizmus talajáról a szociálizmusra sikklik.

A liberálizmus politikai programjáról szólva, különbséget kell tennünk a régibb, a XVIII. századot megelőző liberális irány és az újabb liberálizmus között. A régi liberális irány ugyanis a természetjog és a felvilágosodás eszméire támaszkodva követelte a szabadságot és egyenlőséget. Az emberi minőség és rendeltetés egyenlőségéből indult ki. Az újabb nem ezen az alapon követeli a szabadságot és egyenlőséget. Hogy mi a politikai liberálizmus, erre rövidebb és találébb felelet alig adhatunk, mint ha egyik leglelkesebb bajnokának, Constant-nak, szavaival azt mondjuk: szabadság mindenben. Az egyesnek mint embernek és mint polgárnak szabadsága. „Negyven éven át védelmeztem — mondja — ugyanazon elvet, ezt: szabadság mindenben. Vallásban, bölcsészetben, irodalomban, iparban, politikában, és szabadság alatt az egyéniség diadalát értem úgy a hatalommal szemben, amely zsarnoki módon akarna kormányozni, mint a tömeggel szemben, amely azt a jogot követeli magának, hogy a kisebbséget a többség igájába hajthassa“ (*Mélanges de Littérature et de Politique*, 1829. Préface VI.) A liberálizmus alapelve tehát a szabadság. Szabadság az egyesek között, szabadság az egyes és az állam viszonyában és végül a nagy nemzeti társadalomnak egymáshoz való viszonyában is. A nemzeteknek újabban annyit emlegett önmegvédelzési joga nem más, mint ennek a szabadságelvnek alkalmazása. Világtörténelmi jelentőségű első ünnepélyes leszögezése ezeknek az elveknek, az ember és a polgár jogainak az 1789 augusztus 26-iki francia deklarációban, valamint az 1791-iki francia alkotmány VI. címében és a francia nemzetgyűlés 1793. évi április 13-iki határozatában áll előttünk. Az 1791-iki francia alkotmány VI. címe szerint: „A francia nemzet nem fogja felhasználni haderejét más nemzetek szabadsága ellen.“ Az utóbb említett határozat pedig kimondja, hogy „a francia nemzet semmi módon nem fog beleavatkozni más hatalmak kormányzatába.“

A liberálizmus szabadsága mindenféle szabadsághiányt kizár, induljon az ki akár az egyes embertől, akár az összességtől. És itt jön nagy ellentétbe a liberálizmus a demokráciával, legalább is a Rousseau értelmében vett demokráciával. A genfi böles — akinél Morley találó megjegyzése szerint a gondolat aspiráció s az igazság érzés — zseniális konstrukcióval mutatja be, hogy a demokrácia csak a legteljesebb szabadság lehet, holott a valóságban a népuralom, a többség uralma a legnagyobb elnyomásra vezethet. A társadalmi szerződés által, — mondja

ő — amellyel az emberek megalakítják a társadalmat, minden egyes lemond az összeség javára minden eredeti jogáról. Az egyes ugyan emberi jogait nem veszíti el, csak azt idegeníti el szabadságából, ami a köz szempontjából szükséges. De, hogy ez a szükségesség meddig terjed, annak megállapítása a szuverén összességet illeti meg. Mindenkinek helyzete egyenlő ezek szerint, mindenki annyi jogot nyer a többiek felett, amennyiről lemondott, és az összeség nem árthat az egyesnek, amint a test nem árthat tagjainak. A valóságban ez a beállítás csak játék a szavakkal. A *Contrat social* egy kimeríthetetlen fegyvertár az összesség nevében gyakorolt elnyomás indokolására. „A nép — mondja Constant — e tan szerint szuverén egyfelől, alattvaló másfelől. A gyakorlatban azonban ez a két vonatkozása egybeolvad. Könnyű a hatalomnak elnyomni a népet mint alattvalót, hogy mint szuverénnel azt az akaratot nyilváníttathassa ki, amelyet neki előír.“ (*Cours de politique constitutionnelle* I. 282. l.) Az egyéni szabadságnak egy második nagy védője, a mi Eötvösünk is, azért foglal állást a népfelség ellen, mert ha ennek a népszuverénitásnak csalhatatlan és csak maga korlátozta hatalma van, mi tere marad akkor az egyes szabadságának. (*A XIX. század uralkodói eszméinek befolyása az álladalomra*. I. köt. II. fejt.)

A liberálizmus nem fogadja el azt a tant, hogy a közakarat, épen mert közakarat, nem tehet jogtalan, hogy ugyanennél fogva csalhatatlan is. Nem fogadja el a falláciát, hogy a test nem árthat tagjainak. A liberálizmus nem enged meg semmiféle elnyomást, zsarnokságot, tehát azt sem, amelyet milliók gyakorolhatnak a kevesebbek, a kisebbség felett. Egyébiránt azt, hogy a demokrácia a maga egyenlő szabadsági elvével ellentétben az általános választójog által mennyire elnyomóvá válhat a kisebbségre, ma már általában elismerik, és ha nem lenne így, akkor nem találták volna szükségesnek, hogy a többségi elv rideg és kiméretlen érvényesülését az általános választójog mellett, annak korrekktivumaként, az aránylagos képviselő rendszerével igyekezzenek kizárni, teljes ellentétben a demokrácia amaz alapelvével, amely szerint a közakarat a többség akarata, amelynek a kisebbség magát feltétlenül alávetni tartozik.

A liberálizmus és a demokrácia szabadsága közt tehát végeredményben az a különbség, hogy a demokrácia nem engedi meg az elnyomást az egyes által, de lehetővé teszi az összeség, illetve a többség által. A liberálizmus ellenben semmiféle elnyomást nem hajlandó koncedálni. Liberálizmus és demokrácia egyek addig, amíg a demokrácia nem válik a többség zsarnokságává a kisebbség felett, és amíg a demokrácia, társulva a szociálizmussal, nem tör a gazdasági egyenlőségre.

Ha már a liberális és demokratikus szabadság között is különbség van, még nagyobb az eltérés a liberálizmus és a szociálizmus közt a szabadság tekintetében. A liberális és szociálistikus társadalmi rend különbségét körülbelül úgy fejezhetjük ki, hogy míg az elsőnél az összeség feladata csak az egyes működésének elősegítése kedvező helyzetek megteremtése által, ezen túl azonban az egyes mindennemű tevékenységében elvileg csak annyiban van korlátozva, amennyiben mások szabadságát nem sérti, a szociálistikus rendben az egyes egész működése a felette álló, vele szemben önálló egységnek tekintett összeség akaratá-

nak van alávetve. A liberálizmus az egyéni erő mennél szabadabb érvényesülésétől, a szabad versenytől, a szociálizmus ellenben a termelési eszközök társadalmi birtokától és a termelés társadalmilag való szervezésétől várja az egyes és az összesség boldogulását. Utóbbiban az alsó osztály sorsának javítására irányuló törekvés is kidomborodik, bár nem szükségképen. Állami szociálizmus gondolható oly módon is, hogy a termelés közszervezése folytán előálló jövedelem hatalmi és nem munkás-jóléti célokra fordítatik.

A szociálizmus szabadság-elgondolása a következő. Az osztályállam fejlődésének első szakában a burzsoázia mindenütt kiváltságos helyzetet foglal el a politikai jogok s általában a szabadság tekintetében. Ez az autarchikus társadalmi rend megdől. De azért, ha az államok demokratizálódtak is, a tőke hatalma lehetővé teszi a burzsoázia számára, hogy fenntartsa a maga osztályuralmát. A demokrácia tehát magában nem jelentheti a proletárság felszabadulását, csak kedvezőbb helyzetet, talajt teremt küzdelmei számára, mert a demokrácia mellett szabadabban fejlődhetnek ki az osztályellentétek és az osztályharcok. — „Nem osztjuk a polgári demokrácia illúzióját, — mondja Kautsky — hogy a proletárság már a jogaihoz jutott, ha a demokráciát kiküzdötte. Ez csak az alap, amelyen jogait kiküzdheti.“ — A demokráciának, a politikai egyenlőségnek és a gazdasági egyenlőtlenségnek ez az ellentéte már az ókorban világos Aristotelesnél, a XVIII. századvégi francia szociálista és kommunista írók társadalomtanának pedig ez a kiindulási pontja. A szociálizmus szerint a valódi szabadság csak a kapitalisztikus termelési rendszer megszüntetése, a termelés társadalmi szervezése mellett lehetséges, amikor Jauresként nem lesznek sem kapitalisták, sem bérmunkások, hanem valóban egyenlően szabad emberek. Azt azonban felesleges is hosszasan bizonyítani, hogy a szociálizmus az egyesnek sokkal nagyobb megkötését, az összesség alá vetettségét, tehát az összesség hatalmának kiterjesztése eredményeként az egyesnek sokkal szűkebb körű szabadságát vonná maga után, mint aminő lehetséges a nem szocialisztikus rendben. Az állami szociálizmusban sem lenne ez másként, mert amely arányban növekszik a közvállalkozás köre, abban az arányban emelkedik a tőle függő egyének — hivatalnokok, munkások — száma, ami nem lehetne kedvező a szabadságra. A szociálizmus szabadsága a mesterségesen létrehozott egyenlőségre alapított és erős közhatalom által fenntartott szabadság. A liberálizmus szabadsága ellenben a természetes szabadság, amely a vagyoni egyenlőtlenséget nemcsak megengedi, hanem mint az egyéni erők szabad érvényesülésének eredményét, egyenesen feltételezi.

A liberálizmus nem kívánja a szélső demokrácia tulhajtott egyenlőségét, amely nem az alsóbbak felemelését, hanem a felsőbbek lesüllyesztését tűzi maga elé célul. Ez a sivatag egyformasága, amelynek minden porszeme egyik olyan, mint a másik, egy végtelen horizont minden nagyobb kiemelkedés nélkül, amelyet a legkisebb szél meg tud mozdítani.

A magyar államtudományi irodalomban Eötvös mutatja ki először, — honfitársai által kellőleg nem méltányolt nagy művében a XIX. század uralkodó eszméiről, amely pedig a külföld egyhangú elismerése szerint

az államtudományi irodalom legbecsesebb termékei közé tartozik — hogy a birtok- és társadalmi viszonyok tényleges egyenlősége ellenkezik a szabadsággal és a valódi szabadság csak abban állhat, — amint ezt az angol alkotmányos felfogás vallja — hogy ne legyen korlátlan hatalom az államban, még a törvényhozás sem, az egyes védve legyen a közhatalom minden túlkapása ellen, viszont az egyenlőség csak azt jelentheti, hogy az egyeseknek az államhoz való viszonya a jogok és kötelességek tekintetében egyenlő legyen. (I. m. I. köt. II. fej.)

A szociálizmusnak nemcsak gazdasági programja antiliberális, hanem politikai programja is ilyen a legnagyobb mértékben, ha a szociálistikus rendet a proletár osztály diktatúrájával akarja megvalósítani.

A liberálizmus lényegéhez tartozik az egyesnek a közhatalomtól való nagy függetlensége a közhatalom hatásköre, az egyes életébe való belenyulása tekintetében. Ez az individuálizmus álláspontja egyáltalán. Locke, Spencer, Humboldt és a mi nagy állambölcselőnk, Eötvös, egyaránt ezt tanítják. Aki talán legtöbbet agitált irataiban a liberálizmus érdekében, a modern alkotmányos állam nagy apostola és tanainak ma sem elavult, első nagy hatású kifejtője, Constant, az államhatalomnak nem kíván tágabb hatáskört adni, mint a béke és biztonság fenntartását, mert ha ezen túlmegy, létalapját, az egyéniséget semmisíti meg. Erre mondotta Lassalle gúnyosan, hogy ez az irány az államot az éjjeli bakter szerepére korlátozza, és Fichte, hogy eszerint, ha rablók nem volnának, az állam egyáltalán nem lenne szükséges.

Amikor a liberálizmusnak az állami hatáskört illető álláspontjával foglalkozunk, nem szabad felednünk, hogy a gazdasági életbe való be nem avatkozás tana, amint ezt a fiziokraták és Smith Ádám kifejtették, az állami túlkormányzás, mindenbe avatkozás korában kelt életre, ezekkel szemben ellenhatásképen. Valóban azonban a liberálizmus nem kívánja a gazdasági életbe való be nem avatkozást, csak azt, hogy ez a beavatkozás ne menjen az egyéni erők érvényesülésének, a szabad versenynek rovására. A liberálizmus be nem avatkozási elve nem jelenti, hogy az állam csak a rendőr és bíró szerepét töltse be. A liberálizmus a szabadságot akarja. Már pedig a hatalomnak túlságos tartózkodása esetén az egyéni erők szabad érvényesülése a gyengébbnek az erősebb általi elnyomására vezethet. Az, hogy az állam egyáltalában tartózkodjon a gazdasági életbe való beavatkozástól, már a következőknél fogva sem lehetséges. A gazdasági javak megoszlása nem függ csupán a jogtól, de a fennálló jog mindig egyik fő tényezője a javak megoszlásának. Még pedig nemcsak azoknak a jogszabályoknak van jelentősége e tekintetben, amelyek a gazdasági életet szabályozzák, hanem minden jogszabálynak. A különbség csak az, hogy az egyik jogszabály közvetlenül, a másik közvetve hat a gazdasági viszonyok alakulására és így a javak megoszlására is. Azt követelni tehát, hogy az állam egyáltalán tartózkodjon a gazdasági életbe való beavatkozástól, annyit jelentene, hogy az állam egyáltalában ne hozzon jogszabályt, ami lehetetlen, mert ez egy lenne az anarchiával.

Egyébiránt amikor a liberálizmus az államhatalomnak szűkebb térre szorítását követelte, csak a társadalmi fejlődés történetének egy nagy tanulságát vonta le. A szociológiai vizsgálódások ugyanis arról győznek meg, hogy a kezdetleges fokon nincs semmi beavatkozás, mert nincs is kifejlődött állami hatalom, amely beavatkozhatna. A közhatalom kifejlődésével a beavatkozás széleskörű: kemény rendszabályok vannak (így a régi Mexikóban, Peruban). A kultúra haladtával a beavatkozás köre egyfelől nagyobbodik ugyan már annál fogva is, mert szaporodnak a közösségi érdekek, amelyek közszabályozást követelnek, de másfelől, amit az egyén és társadalom helyesebben el tudnak végezni, azt mind nagyobb mértékben engedi át nekik a közhatalom.

Egészen tarthatatlan az a kifogás a liberálizmus ellen, hogy államellenes annál fogva, hogy az államot nem öncélnak tekintik, hanem csak eszköznek. Továbbá annál fogva, hogy a beavatkozás elve következetesen keresztülvive, minden beavatkozás hiányához, tehát felsőbbség hiányához, az anarchizmushoz vezet.

Felhozták a liberálizmus ellen a vallásellenességet is. A liberálizmust azonosították az eretnekséggel. De ez is túlzás és tévedés. A liberálizmus nem tagadja a vallást, de ezt egészen az egyes belső szférájához utalja, amihez a külső hatalmi eszközöknek semmi köze. Már általános türelmességi elvénél fogva sem avatkozik a vallásos meggyőződésbe. Viszont a vallást, illetve vallásos szervezeteket csak a szorosan vett hitélet terére szorítja, nehogy a vallásos kényszernek érvényesülés engedtessek, és az egyházaknak állami privilégizálását kizárja. A liberálizmus vallástalanságának tulajdonképpen ez a helyes értelme. Viszont nem szabad felednünk, hogy a liberálizmussal az emberi méltóság elismerése együtt jár. A felebaráti szeretet, az altruizmust nem hogy kizárná, hanem megköveteli, ép úgy a társadalmi szolidaritás elismerését és a társadalmi etikát.

*

A liberálizmus már a háború előtt letűnedezőben volt, a háború alatt pedig az államkormányzatok mindinkább antiliberalis irányt vettek. A szociálisták már az eljövendő új társadalmi rend előjátékát látták a háborús rendszabályokban. A gazdasági liberálizmus a háború alatt, mondhatjuk, megsemmisült. A politikai liberálizmusra a háborúnak ilyen hatása nem volt. Ez csak kevésbé érvényesült, amennyiben egyes szabadságjogok (sajtószabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság) korlátoztattak és a végrehajtó hatalomnak a parlamenttől nagyobb függetlenítése, szabadabb cselekvése következett be. Legnagyobb mértékben az állami hatáskör nagy kiterjesztése által szorítottatott háttérbe a háború alatt a liberálizmus. A társadalomnak a háború kényszere alatt nem ugyan a szociálizmus megvalósítását célzó, de mindenesetre szociálizmusszerű átalakulása a liberális szabadságnak jelentékeny megszorításával járt, amiből a tények nem kellő értékelésével azután messzemenő következtetéseket vontak le a szociálizmus irányában való szükségszerű fejlődésre.

Jaffé müncheni tanár már a háború elején annak a nézetének

adott kifejezést, hogy a háborús gazdasági rendszabályokból a gazdasági rendnek mélyreható elvi változásai fognak állandólag előállni. A haladás nem lehet más, mint a közös gazdálkodás útján való. A szabad verseny egészen túlélte magát, annak korlátlansága magánmonopóliumokhoz vezetett, amint ezt a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveitől kezdve látjuk a kartellek, trösztök formájában. A szükségszerű fejlődés ezeknek nyilván monopóliumokká válása, ami által a magánvállalkozói nyereség eltűnik, az összesség javára lefoglaltatik. Vagyis a fejlődésnek az államszocializmus irányában kell bekövetkeznie. Schulze-Gävernitz szerint is a háború hatalmas lökést adott a kollektív gazdálkodás irányában. Még a liberális iskola olyan alakja is, mint Lujo Brentano, úgy látta, hogy a háború alatt a szociálistikus államhoz oly közel jutottunk, mint azt korábban senki sem tartotta volna lehetségesnek.

Rendkívüli viszonyok rendkívüli eszközök alkalmazását teszik mindig szükségessé, bármennyire ellenkezzenek e rendszabályok az állam szerepkörét illetőleg az addig vallott felfogással. Az a kérdés azonban, hogy a háború alatt létesített rendszabályokban a szocializmus megvalósítását kell-e látnunk. Erre határozottan nemmel kell felelnünk. A háború alatti rendszabályokat nem a gazdasági rend átalakítása, hanem a társadalom öfenntartása érdekében hozták az államok. Ezek a rendszabályok csak eszközök voltak más, mindig hadi célok (a hadsereg ellátása, a nép élelmezésének biztosítása) érdekében. A rendszabályok az államszociálistikus színezet mellett az individualisztikus, kapitalisztikus lényegét megtartották. Ha az államok a háború alatt nagyobb mértékben nyultak bele a gazdasági életbe, ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a gazdasági vállalatok nagy része a hadsereg céljait szolgálta, másfelől a legnélkülözhetetlenebb javak korlátozott mértékben állván rendelkezésére, a termelés és fogyasztás összhangját kellett biztosítani. Ezek a háborús rendszabályok a háború megszűntével legnagyobb részben meg is szűntek. Azokat is, amelyek mint szintén antiliberálisok még ma is fennállanak (pl. a lakások nem szabad forgalma némely helyen), a háborús változásokból származó kivételes körülmények magyarázzák meg. Egyébiránt az, hogy az államok liberális vagy államszocializmus színezetű gazdasági politikát fognak-e követni, egy jelentős körülménytől függ. A háború előtti időszak az állandó fegyverkezések időszaka volt, hogy készüljenek a mind jobban kiélesedő ellentétek miatt a nagy leszámolásra. A fegyverkezést a Páris környéki békediktátumok — mert valójában ezek és nem békeszerződések, minthogy a nyugati szövetségesek a modern nemzetközi jog tételével szemben a tárgyalás nélküli szerződéskötést alkalmazták — a fegyverkezést az államok egy részére, a legyőzöttekre lehetetlenné tették éppen a szerződések által. De nem tették lehetetlenné az államok másik részére: a volt antanthatalmakra és volt szövetségesekre. Ez a fegyverkezés az ő részükön folyik is állandóan. Költségvetéseikben a katonai kiadások sokszorosán felülhaladják a kulturális célú kiadásokat. És tovább fog folyni minden nagy-képüsködő és ünnepélyes paktumok dacára. Mit bizonyít ez? Azt, hogy a diktálásukkal létrehozott békét ezek a hatalmak is csak fegyverszünet-

nek tekintik. És ha így van, akkor az sem lephet meg bennünket, ha ezekben az államokban az államszociálizmusszerű jelenségek nem szűnnek meg, mert a hadi készütség állapotában nem lehet lemondani a nemzeti védelem bevált gazdasági eszközeinek igénybevételéről. Ha azonban arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a gazdasági életnek elsősorban a nemzeti védelem, a hadi felkészütség céljaira kell berendezkednie állandóan és ehhez képest az államnak állandóan antiliberális irányban kell beleavatkoznia a magántevékenységbe, ez nem jelent mást, mint annak elismerését, hogy valódi béke nincsen, hanem van egy új háborúra való ki tudja meddig tartó, állandó készülődés. Ez azonban a lehető legsiralmasabb, Európa jövőjét a legsötétebb színekben élénk rajzó megállapítás. Ezen állapot által teremtett bizonytalanság mellett haladásról nem, csak vergődésről, tespedésről lehet szó, — azt nem kell bizonyítani.

*

A liberálizmus, amint mondtuk, már a háború előtt sokat veszített hiteléből. A háború alatt az államok oly rendszabályokat hoztak, amelyek államszociálizmusszerű színezetűek voltak, bár valóban nem bírtak e jelleggel; azonban alkalmasak voltak annak az álláspontnak erősítésére, hogy a jövőben a társadalmi szerkezet nem alapulhat a liberális elveken. Később fogjuk megkísérelni a feletetet arra nézve, hogy ez egyáltalán mennyiben fogadható el. Előzőleg azonban arra kell rámutatnunk, hogy a háború után is látunk oly jelenségeket, találkozzunk olyan állami berendezkedésekkel, amelyek a liberálizmus lejártára látszanak mutatni. Ezek közt az általános választójog elleni támadások erősödését, a parlamentarizmusba vetett hit további megrendülését és a különböző diktatúrákat kell különösen kiemelnünk.

Az általános választójog és a parlamentarizmus elleni támadások nem újak. Nagyon jól ismerjük ezeknek a politikai intézményeknek árnyoldalait. Fogyatékoságaik kiküszöbölésén rég fáradozik az állam tudománya és a gyakorlati politika egyaránt. Ezek a törekvések nem is voltak eredménytelenek már eddig sem. Az általános választójog korrektívuma ott van a népműveltség emelésében, a többes szavazatban, a kisebbségek képviselőiben (bár ez a két utóbbi a demokrácia elvével ellentétben áll). Annak pedig, ha a parlamentarizmus nem tudja a kellő eredményeket felmutatni, nem az intézmény az oka, hanem a pártélet elfajulása, a közéleti korrupció. Ezek pedig minden parlamentarizmus nélkül is súlyos és okvetlenül kiküszöbölendő jelenségek. Azt semmi esetre sem lehet bizonyítani, hogy az államfejlődés által egyszer már végkép eltemetettnek hitt rendi és érdekképviselőnek új alakban való feltámasztása — amint ez a Mussolini államában előttünk áll — előbbre való a parlamentarizmusnál. Sem az általános választójognak, sem a parlamentarizmusnak hiányai nem bizonyítanak tehát a liberálizmus ellen.

A különböző diktatúrákkal igen röviden végezhetünk. A diktatura, amint tudjuk, nem új az államok életében. Már a római alkotmány ismerte. De a modern alkotmányokban is a fejedelemnek több államban fennállott joga halasztást nem tűrő sürgösség és a parlament együtt

nem léte esetében szükségrendeleteket kibocsátani, a kormánynak rendkívüli esetekben, állami veszély esetében rendkívüli felhatalmazottsága bizonyos intézkedések megtételére a parlament előzetes hozzájárulása nélkül alapjában véve szintén diktatórikus jellegűek. Ma azonban a diktatura több helyen kormányzati rendszerré vált, ami ismét más dolog. A diktaturának csak egyetlen indoklását lehet elfogadni. Azt, hogy az állam veszélyeztetettsége követeli a „salus reipublicae suprema lex“ elvénél fogva a diktaturát. Ez a veszélyeztetettség származhat a társadalom egy részének a másik rész elleni szándékaiból, amint ez az eset fennforgott az olasz fascizmusnál, vagy a spanyol diktaturánál. Származhat továbbá az államot alkotó népek olyan mélyreható ellentétéből, amely mellett az államélet normális folyása ki van zárva, amint ezt a jugoszláv diktaturánál látjuk. Mellesleg megjegyezve, ez a rosszabbik eset. Mert míg az előbbi esetben oly társadalmi ellentéteknek súlyosabbá válásáról van szó, amelyek többé-kevésbé ma mindenütt fennállanak a szociálistikus irány előretörése következtében, de amelyek legalább az állami létet direkt nem veszélyeztetik, a jugoszláv diktaturához hasonló esetek egyszerűen azt bizonyítják, hogy az állam egész összetétele alapjában hibás, az államalakulás mesterséges, mondva csinált, amely a különböző népek békés megférését egy állam keretében egyáltalában nem teszi lehetővé.

A diktaturát azonban, mint kormányzati rendszert, semmi esetre sem lehet azzal indokolni, — amint ezt például Georg Mehlis az olasz fascizmusra nézve a „Der Staat Mussolinis“ című munkájában, egy másik hasonló irányú műve mellett jobb ügyhöz méltó buzgalommal, de vajmi kevés elfogadható eredménnyel megkísérli — hogy a közönséges szabadságjogoknak a diktatúrával járó megszorításaira és közszabadsággal szembeállított berendezkedésekre azért van szükség, mert a szabadsággal visszaélni is lehet és ily visszaélések történnek is. Erre valóban csak egy drasztikus hasonlattal felelhetünk. Az orvosoknak még soha sem jutott eszükbe, hogy a vízivást eltiltsák azért, mert a vízivással való visszaélés szívtúltengést okozhat. A szabadsággal való visszaélésnek megvannak a jól rendezett államban a maguk szankeiói, a visszaéléseket kell ezek által a minimumra csökkenteni, de nem magát a szabadságot eleve kizárni. A mai diktatúrák tehát nem hogy a liberális kormányzás túlélttségét bizonyítanák, hanem ép ennek szüksége mellett szolgálják a legnagyobb bizonyítékot. És itt nem is említjük a proletárságnak az orosz szovjetállamban megvalósított diktatúráját, amely a maga minden szabadságot és egyenlőséget megtagadó, az ember eszméjét megcsufoló rendszerével az emberi élet minden irányában máris esődöt mondott és uralmát csak egy csekély töredéknek az összeség feletti legbrutálisabb, legembertelenebb rémuralmával tudja ideig-óráig fenntartani.

Ha ezek a diktatúrák semmit sem bizonyítanak a mellett, hogy az államok kormányzatában a liberálizmus túlélte magát, viszont abban, hogy a háború után több állam a monarchikus államformáról a köztársaságira tért át és az ujonnan keletkezett államok is ez utóbbi államformát fogadták el, nem a liberálizmus érvényesülését láthatjuk, mert ez az államformától — természetesen szabad államot értve — egészen független.

A háború után az államok külkereskedelmi politikája is egészen antiliberális irányt vett. Gazdasági elzárkozások, erős védvámok, behozatali és kiviteli tilalmak. De hogy ez a rendszer, különösen az Európát mind jobban nyomó amerikai verseny mellett, tarthatatlan, ezt a legutóbb tartott vámfegyverszüneti konferencia bizonyítja legjobban. Általában mindinkább felismerik annak szükségét, hogy az eddigi elzárkozások helyett az európai államok valamiféle egységbe tömörüljenek. A páneurópai mozgalom ezt célozza. Ezt a háború utáni antiliberális gazdasági külpolitikát a háború utáni rendkívüli gazdasági viszonyok eredményezték, aminthogy az útlevélkényszert sem azért hozták be az államok, mintha az emberek utazását a régmúlt idők engedélyezési rendszerével akarnák korlátozni, hanem a veszélyes elemek ellenőrzésére.

*

Mint minden emberinek, a társadalom szervezésére vonatkozó elgondolásoknak is előnyök és hátrányok egyaránt vannak. Az a kérdés azonban, hogy az előnyök vagy a hátrányok vannak-e túlsúlyban, még ha e hátrányok nem is tartoznak a rendszer alapját képező eszmék tartalmához, hanem csak az emberek hibájából, gyarlóságából állhatnak elő. Minthogy társadalmi rendszereket nem angyalok számára készítettünk, — Rousseau a maga demokráciáját csak ezek számára mondta megfelelőnek — hanem gyarló emberek számára, természetesen semmi lehetséges hátrány előtt szemet nem hunyhatunk. Végeredményben azonban azon fordul meg a dolog, hogy a társadalom szervezésére alapul elfogadott vezéreszme megfelel-e az emberi eszmét megvalósítani hivatott társadalom szükségleteinek, és ha más vezérelvet fogadnánk el, nem lennének-e annak még nagyobb hátrányai, mint aminők előállhatnak az általunk helyesnek talált vezérelv mellett.

A liberálizmus szabadságelgondolása ellen csak az abszolutizmus és a szociálisták tehetnek kifogást. Ez utóbbiak ugyanis mint az abszolutizmus hívei a proletárdiktatúránál fogva, ugyanis mint olyanok, akik tagadják a szabadság lehetőségét a magántulajdonon alapuló termelési rendszer mellett, minthogy ez a vagyoni egyenlőtlenség következtében a valódi szabadságot szerintök kizárja. A liberálizmus szabadsága a szabad embert és szabad polgárt, tehát a teljes egyéni és politikai szabadságot jelenti. Ez megtámadhatatlan. Azt már a természetjogászok hirdetik, hogy az államhatalomnak az ember eszméjéből folyó szükségképeni határai vannak. De az államkormányzat egyik legfőbb alapelveként ezt a liberálizmus állította fel. És az, hogy a közhatalomban való részvétel, a politikai szabadság a rendi világ letűnte után mind szélesebb körökre terjedt ki, szintén a liberálizmusnak köszönhető.

A gazdasági liberálizmust nemcsak a gazdasági érdek, a szükségletek legjobb kielégítése kívánja, hanem az egyéni szabadság is. Amint a gazdasági szabadság nem lehetséges az egyénnek, a tulajdonnak szabadsága nélkül, úgy az egyéni szabadsághoz szükséges a gazdasági is. A szabadság különböző irányai összefüggenek egymással. Helyesen mondja a modern magyar politikai tudomány mestere, Concha: „Midőn a liberálizmus elve az egyén szabad érvényesülését eredményezi, a köz

céljának szolgál, mert lehet, hogy valamely közület rendjében az emberre szükséges javak létrehozatnak, mégis e rend, a köznek meghatározott formája, ha az arra való emberek ténykedése a javak létrehozásából ki van zárva, külső erőként fog az emberre nehezedni és szabadtalanságot jelent.“ (*Politika*, 122—123. l.)

Csak a liberálizmus adja meg a termelés intenzitását, rugalmasságát és alkalmazkodó képességét. A szociálizmus a magántulajdonon alapuló termelési rend hátrányaként felrótta, hogy az nem képes minden egyes szükségletét megfelelően kielégíteni, a termelt javak igazságos szétosztását biztosítani. De a szociálizmus is erre csak a szükségletek lényeges lefokozásával és feltétlen egyenlősítésével lenne képes. Maguk a szociálisták elismerték, hogy a háború folyamán a kapitalisztikus gazdasági rendszer bámulatos ellenálló erőről, nagyszerű alkalmazkodó képességről tett tanuságot.

A liberálizmusnak olyan beállítása, mintha az semmi megkötését az egyesnek el nem ismerné, tévedés. A liberálizmus nem anarchia. Nem korlátlanságot kíván, csak azt, hogy a korlátok az egyéni tetterőt és vállalkozási kedvet ne bénítsák meg. A liberálizmust a szabad verseny következményei, a kapitalizmus miatt támadták leginkább. Minthogy a verseny feltételei nem egyformák, — mondották — a szabad verseny az erők elnyomó uralmához vezet, kipusztítja a gyöngébb existenciákat és még erősebbekké teszi a gazdagokat. A szociálizmus szerint a munkásság kizsákmányolásának eszköze és a benne foglalt szabadság gondolat csak a tökekapzsiság ideológiai leplét képezi. Helyesen felfogva azonban, a szabad verseny nem jelenti a szabad rablást, a gyengének az erősebb által való megengedett kizsákmányolását. A szabad verseny hátrányos következései ellensúlyozása, a gazdaságilag gyöngébbeknek védelme nem ellenkezik a liberálizmus helyes értelmével. A kapitalizmus alatt a liberálizmus elleni támadások során a szabad versenynek éppen ezen kizsákmányolási lehetőségeit értették. Ha pedig a kapitalizmus alatt a tőke tulsúlyára alapított gazdasági rendet értjük, úgy az ez elleni támadásokkal szemben elég arra rámutatni, hogy egész gazdasági, ipari fejlődésünket a kapitalizmusnak köszönjük, amely az emberi szükségleteknek olyan ellátását tette lehetővé, hogy ma a társadalom nagy tömege olyan életstandardot képes felmutatni, aminő emberöltők előtt csak a gazdagoknak jutott osztályrészül. Épen ezért nem állja meg helyét az az állítás sem, hogy a liberálizmus előnyeit a társadalomnak csak egy része, a birtokosok, kapitalisták és vállalkozók élvezik. A liberálizmus az egész, nem egy osztály érdekét tartja szem előtt, amikor általános szabadságkövetelésével az ember mindennemű szükségleteinek kielégítését célozza. Hogy ez a szükségletkielégítés az anyagi javakat illetőleg ma nem történik mindenkire egyenlő mértékben, hogy szegénység és nélkülözés is van, ez nem róható a liberálizmus terhére. Az ellenkezőt csak a szociálizmus igéri, de ezt az ígérését csak az életszínvonal általános leszállításával tudná megvalósítani. Ezzel szemben a liberálizmusban a társadalmi osztályok közti felemelkedés lehetősége is benne foglaltatván, e révén, az egyéni erők szabad érvényesülése következtében az egyesekre nézve az anyagi szükségletek jobb kielégítését teszi

lehetővé, amit a szociálizmus teljességgel kizár, nem ismervén felemelkedő osztálymozgalmat, mert nem ismer egyáltalán osztályokat.

A liberálizmusról szólva lehetetlen meg nem emlékeznünk azokról az igen nagy előnyökről, amelyek a liberálizmus általános békeprogramjából előállanak. Ezeknek talán sohasem volt oly roppant jelentősége, mint épen korunkban. A liberálizmus a teljes belső és külső békét akarja. Anélkül, hogy a kozmopolitizmust jelentené, állást foglal a nacionalizmus minden túlhajtása ellen, a szabadság elvét az államok egymás közötti életére is alkalmazni akarja. A nemzeti egyéniségek sérthetlenségének, egyenlő szabadságuknak, függetlenségük respektálásának gondolata a liberálizmus eredménye. A liberálizmus alkalmas arra, hogy a háború után még mindig megmaradt ellenséges szellemet a népek közt az engesztelékenység és megértés szelleme váltsa fel. A liberálizmus továbbá ellene van mindenféle imperiálizmusnak és hódítási politikának, a népek önrendelkezését és a nemzeti egyéniségek sérthetlenségét; egyenlő szabadságát tartván szem előtt. A tartós béke, amelynek biztosításán annyit fáradoznak a háború óta az államok, csak a liberálizmusnak a nemzetközi életben való érvényrejutásával érhető el. Ha a liberális gondolkodás és liberális alapelvek nem hatják át az államoknak úgy belső, mint külső politikáját, akkor hiába minden Nemzetek Szövetsége és hiába szeldelik keresztül-kasul Európát az államférfiak, hogy kicsiszolt körmondatok, szép szavak buborékait eregessék a levegőbe, hiába a paktumok végtelen sora, mert a tartós béke elérhetetlen ábránd marad.

Végül különösen ki kell emelnünk a liberális alapelveknek a nemzeti kisebbségek szempontjából való jelentőségét. A liberálizmusnak a nemzeti kisebbségekre mutató előnyei részint annak általános szabadság-gondolatából, részint pedig az állami hatáskörre nézve vallott felfogásából állanak elő. Általános szabadság-gondolatával ellenkezik a nacionalizmusnak minden túlhajtása, minden sovinizmus. A liberálizmus a több népű államban ezeknek egyenlő szabadságát jelenti az emberi élet minden irányában, tehát úgy kulturális, mint gazdasági téren. Liberális belkormányzat nélkül az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségeknek az az egyenjogúsítása a többségi nemzethez tartozókkal, amit a kisebbségi szerződések elérni céloznak, egyáltalában meg nem valósítható. Enélkül a nemzeti kisebbségekhez tartozók mindig csak másodrendű állampolgárok lesznek, amint azok ma a tekintetbe jövő államok túlnyomó részében. De nagy hasznára van a kisebbségeknek a liberálizmus másfelől amaz alapelve által is, amelynél fogva állást foglal a közhatalom túlságos kiterjesztésével szemben. Az egyenlőtlen bánásmód, a kisebbségek elnyomása annál súlyosabb lehet, minél inkább avatkozik be a közhatalom, amelyet természetesen a többség tart kezében, minden irányban az emberek életviszonyaiba, vagyis minél nagyobb az állami szabályozások köre. Áll ez különösen azokra az esetekre, amikor a törvény az eljáró hatósági közegek szabad belátásának diskrecionális méltatásának enged teret. Liberális gondolkodás hiányában a kisebbségek mindig ki lesznek szolgáltatva a közigazgatási közegek önkényének.

Bemutattuk, amennyiben szűkebb keretek közt ez lehetséges, a li-

berálizmus előnyeit és lehető hátrányait. Mindenesetre óvakodnunk kell attól, hogy bizonyos belőle származó következményeket a rendszer lényegeként tekintsünk és azok miatt az egész rendszert elítéljük. A régebbi liberálizmusnak nem tagadható tévedése volt az az optimizmus, hogy a társadalomnak oly fokú tökéletesedését, a társadalmi szolidaritásnak olyan kifejlődését, az egyéni és közérdeknek az önmérséklés által való olyan összhangba hozatalát tételezte fel, ami a valóságban nem következett be. A liberálizmus hívei is elismerik, hogy az általa kívánt általános szabadság mellett a társadalomnak etikai, politikai és szociálpolitikai haladása szükséges.

Másfelől nem szabad felednünk, hogy a liberálizmus nem valami merev dogma és alapelveinek érintetlenül hagyása mellett alkalmazkodni tud a viszonyokhoz. Alapelveinek minden túlzásba vitele ellen már a tan első kifejtői állást foglaltak. Hogy a jövő mennyiben fogja e tanokat érvényre juttatni, arra nézve bajos jóslásokba bocsátkozni. Egy lelkes híve szerint „nem a multnak önmagát túlélte rendszere, hanem a jövőnek eddig még keresztül nem vitt rendszere“ (Wiese, *Der Liberalismus* 233. l.) Mi csak azzal a megállapítással fejezhetjük be, amivel előadásunkat kezdtük: ma egy hitelét nagyon vesztett rendszer. Érvényesülésének a ma divatozó áramlatok: a túlzó nacionalizmus, a diktaturák és a szociálizmus mind ellene vannak. Ami azonban nem változtat azon, hogy a társadalom berendezésére alapjukban véve változatlan érvényű igazságokat foglal magában.